

SINONIMIK QATORNI TUZISHDA BOSH SO‘ZNI TANLASH MEZONLARI

Saidova Farida Allayor qizi,
saidovafarida95@gmail.com

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti o'qituvchisi,
Mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya. Maqolada sinonimik qator a'zolarini joylashish tartibi va unga bosh so'zni tanlash muammolari va yechimlari to'g'risida fikr yuritiladi. Bosh so'zni tanlashda bir necha me'zonlarga asoslanish tavsiyalari atroflicha yoritib berildi.

Kalit so'zlar: *bosh so'z, me'zonlar, sema, sinonimik qator, sinonimik qator a'zolari.*

Sinonimlar – talaffuzi, yozilishi har xil, birlashtiruvchi ma'nosi bir xil (umumiy) bo'lgan, qo'shimcha ma'no nozikligi, emotsional bo'yog'i, qo'llanishi kabi bir qator xususiyatlari bilan o'zaro farqalanadigan so'zlar[1]. Ana shunday umumiy ma'noga birlashuvchi so'zlar guruhini sinonimik qator tashkil qiladi. Sinonimik qatorlar ikki yoki undan ortiq so'zdan iborat bo'lishi mumkin. Eng kichik sinonimik qatorlar ikkita so'zdan tashkil topgan bo'lib, bunday sinonimlarning katta qismini leksik dubletlar (mutlaq sinonimiya) tashkil etadi: *gul, chechak; yozuvchi, adib; muallif, avtor; tilshunos, lingvist; joy, o'rin* va h.

Shaklan har xil, mazmunan bir xil so'zlar qatorining muayyan o'xshashlik asosida o'zaro bog'lanishi, bu birliklar orasidagi farqlar, ularning tabiati va yuzaga chiqish sabablari maxsus ilmiy ishlarda, o'nlab qo'llanma va darsliklarda o'z yechimini topgan[2].

Sinonimlarga berilgan ta'riflarda dastlab bir xillik[3], so'ngra umumiylik[4], keyinchalik esa o'xshash (aynan)lik[5] tamoyiliga asoslanildi[6]. O'tgan asrning so'nggi choragida “ma'nosi aynan bir” tamoyili urfdan qoldi, sinonimlarga lison va nutq dixotomiyasi nuqtai nazaridan e'tibor berila boshladi.

Sinonimik qatorning chegarasini belgilashda bosh so'zning ahamiyati katta. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, lug'aviy paradigmalarning bir qator sifatida

namoyon bo'lishi va har bir qatorning o'z bosh so'zi bo'lishi tabiiy. Bitta leksemaning mazmuniy maydon hosil qiluvchi a'zolari mavjud bo'lsa, umumiy ma'noga ega bo'lgan so'z bosh so'z ham mavjud. Ilmiy adabiyotlarda bosh so'z terminiga sinonim sifatida uslubiy betaraf, neytral, mo'tadil, dominant so'z kabi terminlar qo'llangan. Ushu bo'limda sinonimik qatorning umumiy ma'noga ega, uslubiy betaraf, har jihatdan neytral bo'lgan leksemani bosh so'z termini qabul qilindi va qolgan o'rinlarda xuddi shunday qo'llandi.

Bosh so'z sinonimik qatordagi barcha so'zlar bildirgan umumiy ma'noni ifodalashi va barcha uslublar uchun, barcha zamon uchun bir xilda foydalana oladigan so'z bo'lishi lozim. Masalan, *dushman*, *yov*, *g'anim*, *ag'yor*, *yog'i* sinonimik qatorida *dushman* so'zi bosh so'z sifatida tanlangan. Chunki u o'z qatoridagi boshqa so'zlar orasida eng keng qo'llaniladigan va barcha uslublar uchun umumiy xoslangan so'z.

Sinonimik qator uchun bosh so'z muhim hisoblanar ekan, avvalo bosh so'zning chegarasini belgilab olish zarur. Bosh so'zning chegarasi bir qarashda aniqqa o'xshaydi: umumiy ma'noga ega, barcha uslublar uchun xoslangan, keng qo'llanadigan so'zlar bosh so'z sifatida tanlanadi. Vaholanki, bitta qatorda bir nechta shunday so'zni uchratish mumkin.

Jilmaymoq, *kulimsiramoq*, *iljaymoq*, *irjaymoq*, *tirjaymoq*, *ishshaymoq*, *irshaymoq* sinonimik qatorida ikkita uslubiy betaraf so'z mavjud: *jilmaymoq* va *iljaymoq*. Ushbu so'zlarning O'TSILda keltirilgan izohida quyidagicha fikr yuritilgan: Ovoz chiqarmay ko'z, lab harakati bilan kulgi ifoda qilmoq, miyig'ida kulmoq. *Jilmaymoq* va *iljaymoq* so'zlari stilistik jihatdan neytral hisoblanadi. *Irjaymoq*, *tirjaymoq*, *ishshaymoq*, *irshaymoq* so'zlari salbiy ottenkaga ega, Bu salbiy ottenka *irjaymoq* so'ziga nisbatan *tirjaymoq* so'zida, *tirjaymoq* so'ziga nisbatan *ishshaymoq* so'zida, *ishshaymoq* so'ziga nisbatan *irshaymoq* so'zida kuchliroq[7]. Ushbu sinonimik qatorda ikkita uslubiy neytral so'z bo'lishiga sabab, shaxsiy munosabat bildiruvchi sememaning ikkalasi ham (ijobiy va salbiylik) mavjudligidir.

Jilmaymoq, kulimsiramoq ijobiy bahoga ega sinonimlar hisoblansa, sinonimik qatorning boshqa a'zolari salbiy bahoni ifodalash uchun xizmat qiladi. Shuning uchun bu sinonimik qatorda ikkita bosh so'z hosil bo'lgan. Aslida bu qatorda ijobiylik va salbiylik bo'yog'i aralashib ketmasligi kerak. Chunki bu sinonimik qator, graduonimik qator emas. Agar ushbu qator graduonimik qatorga yuzasidan tahlil qilinsa, *belgining salbiy bo'yoqdorlik oshib borishiga ko'ra* xususiyati orqali darajalanish qatorini tiklash mumkin.

Sinonimlar ma'nolari bir-biriga yaqin bo'lgan so'zlar, qoidasi asosida sinonimlar guruhini shakllantirish va shunga asosan bosh so'z tanlab olish zarur.

Sinonimik qatorda bosh so'zni belgilashda mavjud bilimlar asosida mo'tadillik, faollik, birikuvchanlik mezonlariga tayanish mumkin.

1. Mo'tadillik – Bu mezon leksemaning atash (denotativ) semasi bilan bog'liq va u sinonimik qatorni to'g'ri shakllantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Denotativ sema leksemaning borliqdagi harakat-holatlik, narsa-predmetlik, miqdorlik, belgilik xususiyatini atovchi, nomlovchi semadir. Ular borliq, tushuncha va sememani bir-biriga bog'lab turadi. Ayni shu sema bosh so'zni tanlashda juda muhim sanaladi. *Yaxshi, tuzuk, durust, binoyi* sinonimik qatorida bosh sifatida *yaxshi* so'zi qabul qilinadi. Mo'tadillik omili asosida tahlil qilinsa, *yaxshi* so'zi *tuzuk, durust, binoyi* so'zlariga nisbatan mo'tadil va umumiy. Ularni birlashtirib turuvchi ma'no “belgi” tushunchasi. Sinonimik qatordagi so'zlarning barida shu ma'no mavjud. Ammo boshqa a'zolarga nisbatan *yaxshi* so'zida neytrallik mavjud, *tuzuk, durust, binoyi* so'zlarida esa belgining kuchsizroq ifodasi mavjud. Shunga asosan, *yaxshi* so'zi bosh so'z hisoblanadi.

2. Faollik – Leksemanining ifoda (konnotativ) semasi orqali aniqlash mumkin bo'lgan mezon. Ifoda sema semema tarkibida turli qo'shimcha ma'no (uslubiy bo'yoq, shaxsiy munosabat, qo'llanish doirasi va davri)ni atovchi semema turi. Bu sema sinonimik qatorda so'zlarning to'g'ri tartibda joylashishi muhim hisoblanadi va shunga asosan bosh so'z aniqlanadi. *Yaxshi, tuzuk, durust, binoyi*

sinonimik qatorining bosh so'zi yaxshi leksemasini faollik omili asosida tahlil qilinganda, *yaxshi* so'zida boshqa qator a'zolariga qaraganda uslubiy “shaxsiy baho” semasi mavjud emas, barcha uslublarda keng qo'llanadi, qo'llanish doirasi va davri chegaralanmaganligining guvohi bo'lish mumkin. Shu asosda *yaxshi* so'zining takrorlanuvchanlik va shu qator a'zolariga nisbatan qo'llanilish darajasi ortiqqligi bosh so'z ekanligining isbotidir.

3. Birikuvchanlik – Leksemaning funksional semasi ushbu mezon uchun asos bo'la oladi. Leksemaning birikuv-biriktiruv (valentlik) imkoniyatini, lisoniy qolipda qanday o'rinni egallashini bildiruvchi semadir. Bosh so'z o'z sinonimik qator a'zolaridan farqli ravishda istalgan uslubda o'zi birikishi lozim bo'lgan so'z bilan hech qanday g'alizliksiz birika olish xususiyatiga ega bo'ladi. *Yaxshi* bosh so'zining birikuvchanlik xususiyati *tuzuk, durust, binoyi* so'zlariga nisbatan keng: *yaxshi baho, yaxshi sifat, yaxshi xulq, yaxshi yangilik* va hokazo. Aniqlovchi aniqlanmish asosida hosil qilingan ushbu birikmalarni qatorning boshqa a'zolarida qo'llab ko'rilsa, ma'no o'zgaradi: *tuzuk baho, tuzuk sifat, tuzuk xulq, tuzuk yangilik; durust baho, durust sifat, durust xulq, durust yangilik; binoyi baho, binoyi sifat, binoyi xulq, binoyi yangilik* kabi. Sinonimik qator a'zolarining barchasi odam leksemasi bilangina valentlikka kirisha oladi. *Yaxshi odam, tuzuk odam, durust odam, binoyi odam*. Ammo *odam* so'zining sinonimi hisoblangan *inson* so'zi bilan faqat *yaxshi* so'zi valentlikka kirisha oladi.

Yuqoridagilar asosida quyidagicha xulosaga kelish mumkin:

- bosh so'z sinonimik qatorning boshqa a'zolariga nisbatan ma'no jihatdan “kambag'al” hisoblanadi. Masalan, *yuz* so'zi *oraz, chehra, bashara* so'zlarida shaxsiy munosabat ham mavjud bo'lib, ijbbiylilik, salbiylik baholari qo'shimcha ma'no sifatida vujudga keladi;
- bosh so'zning qo'llanish doirasi boshqa sinonimik qator a'zolaridan kengroq bo'ladi;

- bosh so‘z sinonimik qator a‘zolari uchun umumiy bir ma’noga ega bo‘lganligi sababli boshqa ma’nodoshlari bilan almashib kela oladi;

- boshqa lug‘aviy paradigmalar uchun muayyan sinonimik qatordan “vakil” sifatida bosh so‘z tanlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ҳожи́ев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. Тошкент. “Ўқитувчи”. 1974.
2. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б,105.
3. Жуманиёзов Р. Синонимлар таърифи масаласи //Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1970. № 1. Б. 35.
4. Ҳожи́ев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. - Тошкент. “Ўқитувчи”, 1974. Б.4-10.
5. Раҳматуллаев Ш. Семик таҳлил ва лексик синонимияни таърифлаш масаласи.// Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент, 1979. №5. Б. 55.
6. Раҳмонов Ғ.Р. Ўзбек тилида луғавий синонимия ва градуонимиянинг ўзаро муносабати. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Фарғона, 2019.
7. Ҳожи́ев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. Тошкент. “Ўқитувчи”. 1974.